Національна академія педагогічних наук України
Інститут спеціальної педагогіки

Н.О. Макарчук

Формування саморегуляції у дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю

Київ – 2014

УДК 159.922.76-056.3
ББК 88.8+56.14
М15

Макарчук Н.О.
М15 Формування саморегуляції у дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю: Методичні рекомендації / Н.О. Макарчук. – Київ: Фенікс, 2014. – 24 с.

ISBN 978-966-136-163-7

Адресовано викладачам, студентам, вчителям та вихователям спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів, клінічним та спеціальним психологам, корекційним педагогам, ученим, соціальним педагогам та соціальним працівникам, а також всім тим, хто цікавиться проблемами спеціальної психології.

УДК 159.922.76-056.3
ББК 88.8+56.14

ISBN 978-966-136-163-7

© Інститут спеціальної педагогіки НАПН України, 2014
© Н.О. Макарчук, 2014

1. Методологічне осмислення проблеми становлення особистості з розумовою відсталістю

Дослідження феномену особистості виступало актуальним практично на всіх етапах розвитку наукових галузей предметом пошуків яких є людина з різноманітністю її перетворень протягом онтогенезу. На сучасному етапі наукове переосмислення та пізнання особистості, визнання її феноменальності, неоднозначності та суперечливості визначається недостатністю методологічної цілісності в її дослідженні. У більшості випадків дослідження особистості як системи, визначення її структури та означення її понятійного апарату обґрунтовується з позицій суб'єктивізму.

Так, у понятійному визначенні феномену особистості на сучасному етапі існує понад сто обґрунтувань поняття "особистість", що, у свою чергу, привносить суперечливий, а іноді навіть і конфліктний характер у визначенні її сутнісного наповнення. Звідси, і виникає методологічний плюралізм, який призводить не стільки до цілісного розуміння особистості, а скільки до намагань визначити у якості критеріальної ознаки ту чи іншу наукову парадигму в переосмисленні та конкретизації феномену особистості.

У даному аспекті мова йде про особливості розуміння особистості в межах онтогенезу, що ж до особливостей її розгортання в межах дизонтогенезу то даний аспект є досить дискусійним і неоднозначним. Зокрема, загальноприйнято означати людей з певними порушеннями у розвитку, як осіб з порушеним психофізичним розвитком. Саме тому і виникає потреба в констатації та наукових дослідженнях феномену становлення особистості людей з порушеним психофізичним розвитком, визначення якісно-кількісних критеріїв та показників її функціонування, окреслення її структури та особливостей взаємозв'язків між структурними компонентами. Реалізація даного завдання можлива за умови інтеграції *структурно-системного підходу* у дослідження та констатацію

структурних складових особистості як системи, що розвивається за інших не стандартних умов психічного, фізіологічного та органічного функціонування.

Інтегративною лінією, яка проходить повз усі визначення поняття “особистість” є встановлення основного чинника її формування – це наявність людей та міжособистісних взаємодій між ними. Саме характер міжособистісних взаємодій і визначає становлення особистості. Діти, підлітки, юнаки та дорослі з особливостями психофізичного розвитку від самого народження перебувають в системі суспільних стосунків, що вказує на існування визначеної детермінанти її формування. Звідси, можна вказати, що будь-які порушення психофізичного розвитку все ж таки не виступають визначальним критерієм в означенні особистості людини.

Тенденції, які притаманні сучасній методології у ракурсі психологічної науки характеризуються змінами парадигм, зокрема, зміною природничонаукової парадигми на гуманістичну. Визначення та констатація специфіки особистості людини з порушеним психофізичним розвитком в контексті гуманістичної парадигми дає можливість вказати на її ідеографічність [2]. Загалом ідеографічність дозволяє розглядати особистість як феномен якому притаманна неповторність та змінюваність в часовому просторі.

Враховуючи аспект ідеграфічності особистості з розумовою відсталістю на сучасному етапі її дослідження виступає актуальним означення якісних передумов вікової динаміки, визначення та констатація закономірностей розгортання у психічному розвитку та психологічному здійсненні особистості у межах раннього та дошкільного дитинства, підліткового та юнацького періоду розвитку. Розуміння особистості в ракурсі її ідеографічності актуалізує потребу у дослідженях механізмів та закономірностей розгортання психічної сфери людини з розумовою відсталістю у межах дорослості.

Конкретизація динаміки розвитку та формування психічних механізмів, таких як вікові новоутворення, сензитивні періоди розвитку, соціальна ситуація, кризові аспекти та визначення закономірностей їх функціонування за умови розумової відсталості дає можливості створювати ефективні психокорекційні технології та впроваджувати психотерапію у процесі здійснення особистості з розумовою відсталістю.

У контексті означення методологічних орієнтацій сучасної практичної психології С.Д.Максименко акцентує увагу дослідників саме на аспекті генези існування та здійснення особистості [3]. Актуалізуючи потребу зміни методологічних орієнтацій наукової психології науковець визначає особливу передумову даної зміни – зближення емпіричного та теоретичного рівнів психологічного пізнання, тобто зближення предмета та об'єкта психологічного дослідження. Особистість, на думку науковця, як дійсний об'єкт психології людини в об'єктивному ракурсі її розуміння є цілісною.

Одним із альтернативних шляхів у дослідженні особистості з розумовою відсталістю виступає привнесення в методологічне її пізнання *генетико-моделюючого методу*, який дозволяє виявляти дійсні психологічні механізми становлення цілісної особистості та її окремих структурно-функціональних одиниць. С.Д.Максименко вказує, що використання даного методу дозволяє максимально наблизитися до розуміння таких глобальних питань, як витоки особистості та співвідношення біологічного і соціального в ній.

Пізнання та розуміння психології особистості людини з розумовою відсталістю з позицій генетико-моделюючого методу дасть можливість значно розширити розуміння її цілісності та здійснення за умови розумової відсталості. Визначити особливості динаміки формування її психічної сфери, що представлена функціонуванням психічних процесів, психічних станів та психологічних властивостей, а також конкретизувати ті специфічні прояви когнітивної,

емоційно-вольової, мотиваційної та поведінкової сфер у єдності та цілісності їхнього формування та прояву за умови дизонтогенезу .

На сучасному етапі розвитку олігофренопедагогіки та досліджень розумової відсталості у галузі спеціальної психології здійснено значні дослідження, які сформували методологічні засади психології особистості розумово відсталої людини.

Значний науковий доробок та створення концептуальних засад впровадження навчальної діяльності розумово відсталих дітей належить В.І.Бондарю та його науковій школі. Науковцем привнесено оновлений зміст навчальної діяльності як чинника розвитку пізнавальної сфери особистості розумово відсталої дитини, розроблено дидактичні засади навчання дітей даної категорії, що дозволяє окреслити одну із структур особистості з розумовою відсталістю – формування дитини як суб′єкта навчальної діяльності.

Г.М.Мерсіянова, О.П.Хохліна здійснюючи дослідження особливостей впровадження навчальної діяльності розумово відсталих дітей та підлітків шляхом формування трудових вмінь та навичок, що детермінують розвиток самоконтролю та навичок самообслуговування привнесли розуміння функціонування свідомості та самосвідомості розумово відсталої дитини.

Особлива роль у створенні методологічних засад психології особистості з розумовою відсталістю належить В.М.Синьову та його науковій школі. Науковцем створена концепція, яка дозволяє розкривати психологічні детермінанти функціонування та становлення особистості розумово відсталої дитини шляхом багатоаспектних досліджень її проявів. Зокрема, означення специфіки впливу на становлення розумово відсталої особистості соціальних факторів, що здійснюють як позитивний вплив на її формування, так і деструктивні наслідки у вигляді різноманітних форм аддиктивної поведінки. Даний спектр досліджень дозволяє значно розширити і створити аспекти

методологічної цілісності у розумінні динаміки становлення особистості з розумовою відсталістю, визначати оптимальні умови забезпечення у неї розвитку адаптивних та соціалізуючих функцій.

Перехід на методологічне розуміння особистості з порушеним психофізичним розвитком, в даному випадку мова йде про особистість з розумовою відсталістю, в контексті гуманістичної методологічної парадигми дає можливість змінити пріоритети не тільки в дослідженні становлення особистості, але й у загальному світобаченні та світосприйнятті її іншими. Саме привнесення у розуміння становлення особистості за умови дизонтогенезу серйозної методологічної рефлексії дасть можливість у подальшому здійснювати наукові та експериментальні пошуки у межах спеціальної психології феномену особистості не з позиції розуміння та акцентування уваги на медико-клінічні прояви функціонування дефекту, а з позиції визнання її цілісності та унікальності.

Досягнення даних аспектів можливе шляхом впровадження у систему наукових досліджень психології розумово відсталої особистості *методологічної рефлексії*, яка представляє собою систему інтегративного пошуку психологічних чинників та закономірностей за якими розвивається особистість з розумовою відсталістю. Методологічна рефлексія спрямована на:

- виявлення та формування нових підходів до організації психологічного аналізу, психологічного дослідження, визначення його дійсних критеріїв евристичності та практичної ефективності психологічного знання про природу, джерела та рушійні сили розвитку особистості;
- розробку та впровадження методів верифікації емпіричних даних і окреслення методологічної парадигми з метою інтеграції знань про особистість та її розгортання у межах дизонтогенезу;
- пошук способів аналізу і засобів експериментування, які дадуть можливість вийти на нові обрії розуміння зародження самого життя і визначити як

саме з'являється психічне та реальність, яка існує та є істотною в житті кожної людини [3].

Перехід у контекст гуманістичної парадигми сприйняття та розуміння феномену особистості з розумовою відсталістю дає можливість окреслити ті принципи її пізнання та розуміння, призначення яких полягає у визнанні індивідуальної форми протікання процесу її становлення. Тобто у даному контексті мова йде не про первинність у сприйнятті такої особистості з позиції функціонування та розгортання її дефекту, а з позиції визначення загальної картини її розвитку, неповторності даного розвитку за якого розумова відсталість виступає лише фоном з яким співставляються певні критерії та показники, узгоджуються, але не визначають і не конкретизують саму особистість.

Сприйняття та наукове розуміння особистості з розумовою відсталістю у межах гуманістичної парадигми дає можливість визначати її актуальні та потенційні ресурси, розкривати здібності та формувати відповідні гуманістично спрямовані суспільнозначущі стереотипи, які дозволяють встановлювати необхідні міжособистісні та комунікативні взаємодії.

Особливу суперечність може викликати той аспект, що науковцями визначається одна із основних умов функціонування та становлення особистості – це розвиток свідомості та самосвідомості. Саме свідомість виступає необхідною передумовою до оволодіння особистістю спектром діяльностей, як у межах вікового становлення, так і у межах усвідомлення суспільного досвіду. У даному контексті доречно диференціаційовано розуміти особистість з розумовою відсталістю з позицій гуманістичного її сприйняття.

Так, свідомість обумовлюється станом функціонування мислення людини. За розумової відсталості мислення має власні тенденції у розгортанні. Водночас, дані особливості не дають ймовірного права визначати, що в особистості з розумовою відсталістю не розвивається мислення, навпаки, йдеться

про якісно-кількісні відмінності у розвитку та функціонуванні її мислення. Дане припущення підтверджується тим фактом, що такі особистості, навіть за умови певного існуючого стереоптипу у ставленні до них суспільства, який сформувався за період домінантності природничонауквої парадигми, все ж таки адаптуються та соціалізуються навіть до стереотипного їх сприйняття оточуючими.

Врахування даної специфіки дає можливість не тільки розглядати гуманістичну парадигму в якості методологічного аналізу становлення особистості з розумовою відсталістю, але й продиктовується сучасними змінами пріоритетів у сприйнятті та науковому її розумінні. Звідси, враховуючи аспет розвитку мислення такої особистості доречним є констатація того, що і свідомість за умови розумової відсталості має власний індивідуальний характер на якому доречно сконцентрувати теоретико-екпериментальні дослідження.

Створення методологічної системи у дослідженні психології особистості з розумовою відсталістю дасть змогу конкретизувати та розробити спектр психодіагностичних методів, розробити та впровадити психокорекційні технології, призначення яких у наданні кваліфікованої психологічної допомоги та підтримки людині з розумовою відсталістю протягом усього її життя значно розширити можливості психотерапії, призначення якої у роботі зі спектром особистісних розладів, які досить часто проявляються вже на ранніх етапах розвитку та здійснення особистості з розумовою відсталістю.

2.Особливості саморегуляції дітей дошкільного віку з розумовою відсталістю та особливості її функціонування

Найбільш дослідженими та описаними в сучасній спеціальній психології є проблеми функціонування пізнавальної діяльності та корекції її порушень;

виявлення специфіки розвитку просторових уявлень, сенсорного розвитку; розвитку психічних процесів, мислення та мовлення; порушень поведінки та процесу соціалізації дітей з розумовою відсталістю (І Баскакова, Л. Борщевська, М. Гнездилова, Д. Ісаєв. В. Ковальова, А. Обухівська, В. Петрова, В. Пінський, В. Синьов, Н. Стадненко, О. Хохліна, Ж. Шиф та ін.). Перші визначення саморегуляції відомі ще за часів становлення філософії, зокрема, першоосновою трактування цього поняття є умовиводи Аристотеля, Платона, Лукреція, К. Маркса, Т. Павлова, Е Феїзова. Теоретичний аналіз психологічних та педагогічних наукових досліджень підтверджує наявність результатів досить широкого й поглибленого вивчення різних проблем, явищ, функцій, утворень, як складових змісту саморегуляції такими вченими та представниками різних теоретичних шкіл, як Л.Виготський, С. Рубінштейн, Б.Зейгарник, З.Фрейд, К.Левін, А.Бек, Дж.Келлі, А.Маслоу, К.Роджерс, М.Берштейн, О.Конопкін, О.Леонтьєв, В. Калін, М. Ярушкін, К. МілюхінА. Альбуханова-Славська, В. Бех, В. Ядов та інші.

Так, саморегуляція з позиції когнітивно-поведінкового підходу визначається з урахуванням наступних положень: більшість поведінкових проблем є наслідком недоопрацювання або «пропусків» у навчанні та вихованні; між поведінкою людини та оточуючим її середовищем існують реципрокні взаємини; випадковий досвід залишає більш помітний відбиток на особистості, аніж вплив традиційної моделі «стимул-реакція»; моделювання поведінки являє собою одночасно і навчальний, і психотерапевтичний процес (А.Бек, Дж. Бек, А. Еліс, Дж. Келлі, та інші). Отже, *психічна саморегуляція* – це система когнітивно-поведінкової діяльності, що базується на самоконтролі, самоспостереженні, створенні контактів, використанні особистістю самонаучуваних прийомів, які активізують хадані когнітивні структури. Представники гуманістичного підходу (Ш. Бюллер, С. Джурард, А. Маслоу, Р. Мей, К. Роджерс, В. Франкл та інші) вбачають в психічній саморегуляції гармонізацію людиною своїх внутрішніх і

зовнішніх відчуттів у ставленні до самої себе та світу, що оточує їх. Результати вивчення та розробки проблеми внутрішньої регуляції, або саморегуляції з позиції суб'єктного підходу представлені у роботах К. Абульханової-Славської, М. Берштейна, У. Кенона, О. Конопкіна, Ш. Надирашвілі, Й. Фейгенберга, В. Ядова, М. Ярушкіна та інших, які досліджували даний феномен з позиції розуміння й пояснення загальних закономірностей побудови та реалізації власної довільної активності людиною, показ її активної, творчої ролі в реалізації відношень із різними сферами дійсності в побудові власного життя.

У поглядах Л. Веккера, Л. Виготського, С. Рубінштейна, В. Селіванова розкривається необхідність появи вольової регуляції як переходу регуляції на особистісний рівень.

У роботах Л. Виготскього, А. Висоцької, С. Рубінштейна, В. Селіванова, Т. Шульги та інших визначено твердження, що дають можливість підтвердити роль вольової діяльності на формування особистісної саморегуляції.

В. Калін розуміє саморегуляцію через вольові процеси та визначає вольову регуляцію як свідоме, опосередковане мовою та мотивами предметної діяльності створення стану оптимальної змобілізованості, оптимального режиму активності та концентрації цієї активності в необхідному напрямі, тобто, цілеспрямоване створення такої організації психічних функцій, яка б забезпечувала найбільшу ефективність дій.

М. Ярушкін вводить розуміння саморегуляція через механізм довільної саморегуляції, до якого відносить волю як особливу форму поведінки. Науковець виділяє три форми регуляції: мимовільну, довільну, вольову як вищі форми довільної регуляції з боку особистості.

К. Мілюхін визначає фактори саморегуляції, провідна роль яких належить незадоволеним потребам, що являють собою конфлікт (протиріччя, неузгодженість) між майбутнім і теперішнім, тобто між моделлю погребового

майбутнього та реальністю. Коли йдеться про біологічні потреби, говориться про мимовільну саморегуляцію, або авторегуляцію. У випадках виникнення соціальних потреб, діє вольова саморегуляція. Проте в обох випадках саморегуляція спрямована на подолання протиріччя та реалізацію моделі погребового майбутнього.

Слід зазначити, що проблема саморегуляції обумовлюється невирішеністю в теоретико-методологічному та прикладному аспектах суперечностей між відсутністю чіткої взаємоузгодженої системи критеріїв і показників ефективності становлення особистості розумово відсталої дитини, формування її психічної діяльності, з одного боку, та відсутністю методологічної системи досліджень і прикладних технологій формування її здатностей до саморегуляції – з іншого. Саморегуляція особистості є заданою самим нетиповим розвитком (без саморегуляції дитина не вижила б) та виступає як причиною, так і наслідком соціальної адаптації людини, починаючи з раннього віку і протягом усього її життя.

Досліджуючи специфіку особистісної саморегуляції дитини з розумовою відсталістю, визначаємо що «…особистісна саморегуляція – це «штучне утворення», що відповідно до генетичної природи формування мислення та мовлення задане діяльністю психіки та свідомості, передумовами фізичного та психічного планів функціонування людини, яке вибудовується лише через контекст соціальної активності особистості й особливостей динаміки її психосоціального розвитку в онтогенезі…».

У дітей молодшого дошкільного віку (до 6 років) саморегуляція поведінки переважно мимовільна, тобто діти не здатні підкорювати внутрішні мотиви зовнішнім вимогам, підпорядковуватись елементарним правилам, у грі та взаємодії з дорослим вони переважно керуються внутрішнім мотивом задоволення потреби у сенсорній стимуляції. Ці діти реагували лише на іграшки, що мають

аудіо супровід, зокрема, музичний, також їх приваблювали іграшки, що мали виражені фактурні й дотикові якості та ті, що блимали та мали яскраве забарвлення. З такими предметами діти охоче взаємодіяли і не тільки досліджували їх руками, а й охоче погоджувались на таку стимуляцію до всього тіла і, навіть просили повторити ці ігри.

Література:

1. Блейхер В.М., Крук И.В. Патопсихологическая диагностика / В.М. Блейхер, И.В. Крук. – К.: Вид-во «Здоров'я», 1986. – 186 с.
2. Корнилова Т.М., Смирнов С.Д. Методологические основы психологии / Т.М.Корнилова, С.Д.Смирнов. – СПб.: Питер, 2006. – 320 с.
3. Кацеро А. А. Подходы к трактовке саморегуляции в психологии [Текст] / А. А. Кацеро, А. В. Кобзарь // Психологические науки: теория и практика: материалы II междунар. науч. конф. (г. Москва, март 2014 г.). – М.: Буки-Веди, 2014. – С. 10-12.
4. Максименко С.Д. Генеза здійснення особистості / Сергій Дмитрович Максименко. – К.: Вид-во ТОВ "КММ", 2006. – 240 с.
5. Макарчук Н.О. Особистісна саморегуляція підлітків з порушеннями розумового розвитку: Монографія / Н.О. Макарчук. – Київ: Фенікс, 2014. – 448 с.
6. Рубинштейн С.Я. Психология умственно отсталого школьника / Сусанна Яковлевна Рубинштейн. – Москва: Просвещение, 1986. – 192 с.
7. Ярова Л.П. Формування самоконтролю у молодших школярів допоміжної школи / Ярова Л.П., Стрельчик С.С. – Кіровоград, 1993. – 34 с.
8. Ярушкин Н.Н. Саморегуляция и самоорганизация социального поведения личности / Н.Н. Ярушкин. – СПб., 1998. – 410 с.